

Ковпаненко Наталя (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України.
zvid@ukr.net
УДК: 930.1 (72+7) (477) "18/19"

ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ (1900-ті рр.)

У статті на основі опублікованих і архівних джерел досліджується діяльність Історичного товариства Нестора-літописця по вивченню національної архітектурно-мистецької спадщини. Висвітлено роботу Комісії по опису старожитностей України, розглянуто друковані праці її членів.

Ключові слова: *архітектурно-мистецька спадщина, Історичне товариство Нестора-літописця, Комісія по опису старожитностей України, Г. Павлуцький*

Пам'ятки архітектури і пов'язані з ними твори образотворчого мистецтва доби середньовіччя та ранньомодерного часу складають важливу частину джерельної бази для наукових опрацювань різноманітних питань історії та культури України. В сучасних умовах актуалізації і переосмислення національного історико-культурного надбання, розширення джерелознавчих, пам'яткознавчих, історіографічних студій, корисним є звернення до практичного досвіду і наукового доробку попередників, які заклали фундамент майбутніх досліджень.

Початки вивчення пам'яток історико-художньої старовини України сягають XVIII ст. Перші практичні роботи по виявленню монументальних пам'яток провела Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі (відома як Київська археографічна комісія), яка розпочала комплексне вивчення історико-культурної спадщини краю¹. В останній третині XIX — на початку XX ст. на теренах Наддніпрянської України помітне місце у справі збереження культурних цінностей належало історичним науковим товариствам, які діяли в університетських містах — Києві, Харкові, Одесі, а також губернських і єпархіальних центрах. Досліджуючи багатотомове минуле своїх земель на основі комплексного використання писемних і речових джерел, вони зробили певний внесок у виявлення і введення до наукового обігу численних архітектурних і мистецьких

старожитностей, вивчення питань їх історії, художніх особливостей, зв'язку з історичними подіями і особами².

Помітну роль у студіюванні, збереженні й популяризації національного історико-художнього надбання України відіграло одне з найпотужніших наукових об'єднань Російської імперії — Історичне товариство Нестора-літописця в Києві (далі — ІГНЛ), що функціонувало при Імператорському університеті св. Володимира (1872–1931). Дослідженню історії товариства та основних напрямів його діяльності присвячені праці А. Нестроєва, М. Дашкевича, І. Кревецького, С. Наріжного, М. Колесника, М. Круглової. Окремі аспекти пам'яткоохоронної та краєзнавчої роботи ІГНЛ знайшли відображення в публікаціях І. Каманіна, Л. Баженова, С. Заремби, Т. Григор'євої, С. Гаврилюк³. Разом з тим наукові напрацювання товариства у галузі дослідження національної архітектурно-мистецької спадщини висвітлені недостатньо.

Як відомо, у витоків створення ІГНЛ стояв видатний вчений-універсал, перший ректор Київського університету М. Максимович, чиї наукові і суспільні ідеї багато в чому визначили напрями роботи інституції. Так, головну мету товариства він вбачав у згуртуванні на демократичних принципах кращих наукових сил України для «дослідження всього, що може слугувати детальному і повному роз'ясненню історії Південноруського краю, який входить у межі Київського Навчального Округу...»⁴. Для цього товариству необхідно було «піддаватися про відкриття, збирання і збереження історичних пам'яток всякого роду, як речових, так і словесних», «піддавати науковому дослідженню всі пам'ятки тутешнього краю і всі свідоцтва про нього[...], виводячи з того позитивні і точні відомості» для історії та всіх її галузей⁵. З огляду на переважно джерелознавче спрямування діяльності майбутнього наукового об'єднання, М. Максимович, за прикладом товариства при Московському університеті, пропонував назвати його Київським товариством історії, старожитностей і літератури.

Якщо проект статуту, підготовлений М. Максимовичем, наголошував на науковій розробці місцевої історії, то перший (1872) та другий (1893) статuti новоствореного ІГНЛ акцентували на вивченні російської історії. За головну мету ставилось сприяння розвитку російської історичної науки «з усіма допоміжними до неї науками» («історії політичної і церковної, історії літератури та права, археології, нумізматики та ін.»)⁶. На практиці коло інтересів ІГНЛ охоплювало широкий спектр питань історико-філологічних дисциплін. Пріоритетним напрямком у науковій діяльності товариства був пошук і вивчення писемних, а також речових джерел з минулого України, оскільки вітчизняна історія була головною сферою інтересів більшості його членів. ІГНЛ цікавилось і проблемами дослід-

ження та збереження об'єктів нерухомої культурної спадщини, в тому числі творів архітектури і мистецтва, які відносили на той час до «матеріальних пам'яток» — групи історичних джерел, «що повідомляють допоміжні знання»⁷. З самого початку свого існування товариство приділяло помітну увагу археології, у межах якої на той час значною мірою вивчались художні старожитності. ІТНЛ стало ініціатором і організатором двох Всеросійських археологічних з'їздів, які відбулися в Києві у 1874 і 1899 рр., здійснило велику роботу по підготовці і проведенню таких зібрань у Ризі, Харкові, Катеринославі, Чернігові та інших містах. Його співробітники брали участь у міжнародних археологічних з'їздах у Ліссабоні, Гамбурзі, Каїрі, Афінах.

Історія та культура України висвітлювались у працях ІТНЛ переважно з позицій позитивізму представниками трьох шкіл: «скептичної» («критичної») на чолі з М. Максимовичем, «лівобережної» О. Лазаревського та «київської» («історичної»), яку створив В. Антонович. Провідну роль відіграла остання, до якої належали М. Дашкевич, О. Левицький, І. Каманін та ін.⁸. Серед повідомлень і рефератів, які заслуховувались на засіданнях товариства, переважали студії з історії східних слов'ян, виникнення й розвитку Київської Русі, Литовської доби та українського козацтва.

Помітне місце серед наукових розробок ІТНЛ, особливо на початковому етапі його розвитку, належало також працям представників історичної школи Київської духовної академії, яка досягла свого розквіту наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Саме церковні історики й археологи, що входили до складу товариства, зокрема, П. Лебединцев (один із його членів-засновників) та П. Лашкар'єв, уже з 1860–1870-х рр. здійснювали досить регулярні історико-археологічні обстеження церковних споруд Києва ХІ–ХVІІІ ст. та їх мистецького оздоблення.

Інформація про роботу ІТНЛ, праці його членів публікувались, як правило, в друкованому органі товариства — «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914), а також у часописах «Киевская старина», «Университетские известия», газеті «Киевские епархиальные ведомости», «Трудах» Всеросійських археологічних з'їздів тощо.

На першому етапі функціонування ІТНЛ (1872–1893) колективні дослідження нерухомих історико-культурних пам'яток не проводились, що значною мірою пояснювалося обмеженими матеріальними можливостями товариства. Археологічні розкопки (у ході яких також відкривались архітектурні і мистецькі пам'ятки, зокрема, давньоруських часів) мали епізодичний характер, здійснювались на територіях Волинської та Подільської губерній, а також у Києві, де були пов'язані переважно із забудовою міста. Поодинокі дослідження в галузі пам'яткознавства,

окремих аспектів історії художньої культури України обумовлювались майже виключно особистими науковими зацікавленнями вчених. Оскільки матеріальні (або речові) пам'ятки розглядалися, поряд з писемними джерелами, як цінні історичні документи, опрацювання вітчизняного культурно-художнього надбання та дотичних до цього питань відбувалось у контексті вивчення минулого українського народу, і, передусім, місцевої й так званої «внутрішньої історії» — історії церкви, культури, побуту тощо. Студіювались переважно конкретні, часто спірні питання, що стосувались історичної топографії міст, історії та архітектурних особливостей окремих споруд, відомих з літописних та інших джерел, але малодосліджених на той час. В окремих статтях, розвідках, публікаціях документів, підготовлених В. Антоновичем, П. Лашкарьовим, П. Лебединцевим, О. Лазаревським, О. Левицьким, І. Малишевським, у науковий обіг вводились писемні та археологічні дані про нерухомі старожитності провідних політичних та культурних центрів Правобережної і частково Лівобережної України часів Київської Русі, литовсько-польської та козацько-гетьманської доби — Києва, Переяслава, Чернігова, Бакоти, Луцька, Батурина та інших міст і місцевостей⁹. Переважали матеріали про старовинні церковні споруди Києва. Більшість цих праць уміщують зведення і аналіз зібраних авторами та їх попередниками історичних та археологічних відомостей про конкретні об'єкти, або являють собою нариси описового характеру, в яких висловлені власні враження від спостереження пам'яток.

Члени ІТНЛ цікавились і творами українського малярства XVII–XVIII ст. Зокрема, М. Істомін досліджував іконографію храмового стінопису та іконопису Києва, вважаючи, що пам'ятки релігійного живопису є цінним історичним джерелом для вивчення різних сторін життя й світогляду українського народу, шляхів формування національної художньої культури¹⁰. Особливий інтерес науковців викликали різноманітні зразки малярства портретного характеру, які зображували визначних державних і церковних діячів української історії, представників козацької старшини. О. Лазаревський одним із перших наголосив на важливості їх опрацювання як надзвичайно цікавого розділу національної культурної спадщини¹¹. Членами ІТНЛ було розпочато й вивчення питань, пов'язаних з історією художньої освіти в Україні. Так, було звернуто увагу на діяльність художніх осередків по навчанню іконописання в XVII–XVIII ст., зокрема, іконописну школу Києво-Печерської лаври, яка на той час була одним із провідних вітчизняних центрів професійної мистецької культури і художнього ремесла¹².

Пам'яткознавча і видавнича робота товариства посилилась на другому етапі його розвитку (1893–1917). Прийнятий у 1893 р. другий статут

ІТНЛ надавав йому більш широкі права і можливості, які були передбачені ще М. Максимовичем при складанні проекту статуту майбутнього наукового об'єднання¹³. На зламі XIX і XX століть, в умовах піднесення національно-визвольного руху, демократизації суспільства, стрімкого розвитку культурного життя, помітно зріс інтерес до національної історико-культурної спадщини загалом, у тому числі пам'яток архітектури й мистецтва, стурбованість фактами їх масового нищення і спотворення. У цей період робота з опрацювання пам'яток української старовини стає окремою формою наукової діяльності товариства.

Безпосереднім поштовхом до проведення ІТНЛ колективних пам'яткознавчих досліджень став XI Всеросійський археологічний з'їзд, що відбувся у Києві з 1-го по 20 серпня 1899 р. Ще у підготовчий період була розроблена і опублікована спеціальна «Програма для збирання відомостей про старожитності», яка включала збір інформації і про пам'ятки архітектури і мистецтва — церковні й монастирські споруди, фортеці та замки (як зруйновані, так і ті, що збереглися), кам'яну скульптуру, старовинні портрети історичних діячів, фамільні портрети (не пізніше кінця XVIII ст.), іконопис та ін.¹⁴ Хоча перелік питань стосувався головним чином старожитностей Волині, студіюванню історії й культури якої мав бути присвячений з'їзд, передбачалося, що ця програма може бути використана і для вивчення інших територій.

На Київському археологічному з'їзді проблеми охорони і збереження вітчизняної культурної спадщини набули особливої гостроти. Обговорення різних аспектів минулого України, фактологічні матеріали, представлені науковцями, викликали значну зацікавленість учасників зібрання і, зокрема, його голови — графині П. Уварової, яка на той час очолювала Московське археологічне товариство. Після закінчення роботи з'їзду відбулася поїздка П. Уварової Волинською і Чернігівською губерніями, під час якої вона ознайомила з численними архітектурними пам'ятками. Вже у вересні 1899 р. Московське археологічне товариство звернулося до ІТНЛ з пропозицією щодо вироблення загальних заходів по збереженню вітчизняних старожитностей, руйнування яких на той час досягло загрозливих масштабів, а також ініціювало видання «систематизованого опису пам'яток старовини» п'яти губерній Київського учбового округу (Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської) у вигляді випуску спеціального пам'яткознавчого збірника¹⁵, який мав на меті введення у науковий обіг і популяризацію серед широких кіл суспільства багатой історико-культурної спадщини України. Для обговорення пропозиції Московського археологічного товариства щодо підготовки майбутнього видання, на засіданні ІТНЛ від 14 листопада було утворено спеціальну комісію (яка пізніше отримала назву Комісії по опису і виданню

пам'яток місцевої старовини) у складі М. Василенка, І. Каманіна, О. Лазаревського, О. Левицького, В. Ляскоронського, Н. Молчановського і В. Щербини, очолювану спочатку В. Антоновичем, а згодом Я. Дашкевичем та Г. Павлуцьким¹⁶. Поступово її склад був помітно розширений, зокрема, до участі у роботах були запрошені М. Петров, Є. Кузьмін, а також, з огляду на відсутність у товаристві професійних архітекторів, інженери П. Голландський і В. Осьмак.

Перше засідання новоствореної комісії відбулося 18 листопада 1899 р. На початковому етапі було вирішено обмежитися виявленням і опрацюванням старожитностей XVI–XVIII ст. До них зараховували як матеріальні (нерухомі й рухомі), так і писемні пам'ятки різних видів, а саме: церкви, замки, різноманітні старовинні будівлі та їх залишки, начиння, предмети минулого побуту, приватні колекції, стародруки, рукописи тощо. Планувалось проведення повної реєстрації старожитностей на територіях п'яти губерній, їх детальний опис, обміри архітектурних споруд, фотографування та ін., для чого мали бути організовані спеціальні експедиції. Вже у грудні 1899 р. членами Комісії було підготовлені і передані до Ради товариства пропозиції по виробленню додаткових статей до статуту щодо прав ІТНЛ в галузі охорони пам'яток старовини.

Програмою дій Комісії передбачалося ще до початку обстежень історико-культурних об'єктів на місцях звернутись до Московського археологічного товариства з проханням про видання спеціальної брошури зі зведенням постанов і рішень уряду щодо пам'яток старовини, а також надання київським дослідникам вже існуючих програм опису «церковних і громадських» пам'яток архітектури із зазначенням вироблених на той час наукових методів їх описання і фотофіксації (це прохання не було задоволено). Крім того, було вирішено, спираючись на документальні й літературні джерела, здійснити попередній пошук матеріалів про вже відомі, а також маловідомі пам'ятки по виданим і неопублікованим описам, церковним літописам та іншим джерелам, і скласти їх своєрідні зводи по кожній губернії¹⁷. Збір інформації і складання попередніх списків пам'яток було доручено М. Біляшівському, І. Каманіну і В. Щербині по Київській, Н. Молчановському, О. Левицькому і Ю. Сіцинському по Подільській (за участю секретаря Подільського губернського статистичного комітету В. Гульдмана), В. Антоновичу, М. Дашкевичу і О. Левицькому по Волинській; М. Василенку, О. Лазаревському (за участю Ф. Уманця і П. Дорошенка) по Чернігівській; М. Василенку, О. Левицькому, В. Ляскоронському, А. Стороженку, Ф. Николайчику (за участю І. Павловського) по Полтавській губерніях. Планувався також збір зображальних джерел про нерухомі об'єкти, зокрема, гравюр із виглядом міст і замків XVII–XVIII ст., виконаних за старовинними виданнями, що було

доручено В. Кордту¹⁸. Попередні списки пам'яток формувались на основі даних, наявних на той момент у членів ІТНЛ, а також матеріалів, надісланих на прохання товариства Імператорською археологічною комісією. Були використані також відомості про місцеві старожитності, отримані від міських і сільських священиків, народних вчителів внаслідок спеціальних запитів Комісії. Із літературних джерел найбільше використовувались праці М. Теодоровича і Л. Похилевича.

Для забезпечення проведення наукових експедицій члени Комісії вирішили просити Московське археологічне товариство видати їм установлені для цього відкриті листи, звернутись до губернаторів відповідних регіонів за наданням допомоги з боку місцевої влади, а також просити сприяння науковим пошукам генерал-губернатора, митрополита Київського і Галицького Іоаннікія, єпископа Полтавського Іларіона, єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія¹⁹. Роботи Комісії частково фінансувало Московське археологічне товариство, відчутну допомогу надав відомий київський підприємець і меценат Н. Терещенко, який пожертвував для опису і видання пам'яток української старовини 3 тис. крб.

Хід і результати роботи Комісії по опису і виданню старожитностей України доповідалися та обговорювалися на засіданнях ІТНЛ, повідомлення і детальні звіти публікувалися в «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца», «Киевской старине», а також в заснованому з ініціативи М. Біляшівського першому в Україні спеціалізованому археологічному виданні «Археологическая летопись Южной России».

Перші експедиції для огляду пам'яток старовини були здійснені влітку 1900 р. Ю. Сіцинським, О. Фотинським, М. Біляшівським у населені пункти Подільської (Вінницький, Могильовський, Балтський та ін. повіти), Волинської (Дубенський повіт) і Київської (Київський і частково Канівський та Черкаський повіти) губерній²⁰. У грудні 1900 — січні 1901 рр. М. Біляшівський за допомогою відомого знавця місцевої старовини П. Дорошенка описав і сфотографував історичні старожитності міста Глухова Чернігівської губернії²¹. Обговорення результатів проведених досліджень виявило певні труднощі у діяльності Комісії. Вони стосувались окремих аспектів її практичної роботи (недостатність систематизованих первісних даних про пам'ятки, великий обсяг завдань, нестача часу та фахівців тощо), а також загальних проблем збереження вітчизняних старожитностей, пов'язаних, серед іншого, з невизначеністю урядових розпоряджень щодо охорони культурної спадщини, відсутністю науково розроблених критеріїв оцінки пам'яток та ін.²².

У ширших масштабах наукові відрядження членів Комісії для обстеження пам'яток, їх опису, обмірів, фотографування здійснювались у 1901 р. Зокрема, І. Каманін, О. Левицький, М. Біляшівський, В. Щербина,

І. Сіцинський, Н. Доманицький за участю співробітників місцевих наукових товариств оглянули православні і католицькі храми, синагоги, палаци та пов'язані з ними твори мистецтва, рукописи, книги та інші пам'ятки цілого ряду місцевостей Київської, Полтавської, Подільської, Чернігівської губерній. Пам'ятки Києва обстежували Є. Кузьмін та С. Яремич. Останній підготував цінний альбом малюнків надглавних залізних хрестів київських церков XVII–XVIII ст. На засіданні Комісії від 22 листопада 1901 р. було прийнято рішення розпочати розробку і систематизацію зібраних матеріалів для видання²³.

Як засвідчують збережені в архіві ІГНЛ замітки його тодішнього голови М. Дашкевича, на початок 1902 р. члени Комісії вважали повністю опрацьованими пам'ятки всіх населених пунктів Поділля, п'яти повітів Київської і одного повіту Волинської губерній, а також міст Глухова і Полтави²⁴. Відтак було вирішено звернутись до Московського археологічного товариства з пропозицією почати готувати до друку матеріали Подільської губернії як найбільш підготовлені до видання, а тим часом продовжити обстеження і вивчення пам'яток інших місцевостей, насамперед Київщини²⁵. У тому ж 1902 р. матеріали екскурсій 1900 і 1901 рр. у вигляді дорожніх нотаток і значної колекції фотографій були надіслані до Московського археологічного товариства. Його керівництво, зокрема, висловило зауваження щодо відсутності у текстах історичного обґрунтування художньої цінності описаних пам'яток, а також планів обміру церков та інших старовинних споруд. Комісія ж пояснила цю обставину недостатністю в Києві фахових архітекторів, які б спеціалізувались на вивченні української старовини, але водночас погодилась на доповнення дослідницьких записів коментарями історико-художнього характеру. За пропозицією М. Дашкевича, студіювання зібраних членами комісії відомостей було покладено на історика мистецтва, професора Київського університету Г. Павлуцького. Право остаточної редакції опрацьованого матеріалу залишило за собою Московське археологічне товариство.

У 1903 р., у контексті підготовки до XIII археологічного з'їзду в Катеринославі, Комісія по опису старожитностей України продовжувала дослідження, на проведенні яких наполягали її голова Г. Павлуцький, а також В. Щербина, М. Біляшівський і В. Щербаківський²⁶. Були здійснені поїздки до Полтави і містечок Миргородського повіту, оглянуті пам'ятки Межигір'я і Київського Полісся, описано цілу низку церковних і світських пам'яток Києва. Цінні обстеження старовинних церков Київщини провів на той час ще студент Київського університету, а згодом визначний український історик та археолог В. Щербаківський²⁷. Отримані в результаті експедиційних пошуків матеріали, після їх студіювання Г. Павлуцьким, частково Ю. Сіцинським, М. Біляшівським та В. Щербаківсь-

ким, були систематизовані й узагальнені у монографії «Древности Украины. Каменные и деревянные храмы», підготовленій Г. Павлуцьким і надрукованій у 1905 р. до відкриття XIII археологічного з'їзду в Катеринославі²⁸. Планувався і другий випуск видання, в якому передбачалося висвітлити давні дерев'яні синагоги Південно-Західного краю²⁹.

Книга Г. Павлуцького являє собою непересічний внесок в українську історіографію. Вона містить 18 нарисів монографічного характеру про окремі пам'ятки дерев'яного і мурованого сакрального зодчества XVII–XVIII ст. Правобережної України — Київщини, Волині і Поділля, яким передують написані В. Антоновичем історико-географічні описи місцевостей, де розташовані ці об'єкти. У передмові до видання автором вперше здійснено спробу прослідкувати генезу давнього дерев'яного зодчества на теренах України, визначити його типові особливості, ступінь самобутності й певної залежності від сторонніх впливів. Стверджуючи давнє походження української архітектури, вчений цілком у дусі позитивістсько-народницької історіографії, пов'язує основні риси храмових форм з місцевими природними умовами та народними естетичними смаками. Провідна думка автора про дерев'яне церковне будівництво як «плід народної художньої творчості» є головною в його оцінюванні пам'яток³⁰. Здійснюючи порівняльно-історичний аналіз зодчества України з дерев'яним будівництвом російської Півночі, а також країн Європи та Сходу, Г. Павлуцький висвітлив їхні відмінності й наголосив на самобутності, національному характері української архітектури, що залишався незмінним протягом багатьох століть. У монографії уміщено описи ряду визначних пам'яток національної спадщини, серед яких — церква-замок в Сутківцях, Ільїнська церква в Суботові, Матронинський монастир на Черкащині та ін. З огляду на те, що деякі з пам'яток не збереглися до нашого часу, праця Г. Павлуцького залишається єдиним джерелом інформації для сучасних дослідників.

На пропозицію Імператорського Російського археологічного товариства видання «Древности Украины. Каменные и деревянные храмы» у 1906 р. було нагороджено великою срібною медаллю. Водночас один з найактивніших членів Комісії І. Каманін оцінив книгу досить негативно. До її недоліків він відніс, зокрема, слабку джерельну базу (за особистими підрахунками науковця тільки на Правобережній Україні на початок XX ст. налічувалось близько трьох тисяч церков), відсутність описів католицьких костелів, зразків світської архітектури тощо. Вчений вважав, що для відбору типових об'єктів «з точки зору значення естетичного, етнографічного, історичного та іншого» та їх наукового вивчення, необхідно було б зібрати відомості про всі пам'ятки, що збереглися³¹. Низку зауважень мав до цієї праці й відомий історик О. Новицький, який вважав,

зокрема, що автор розглянув не всі типи церков, зовсім не торкнувся пам'яток Західної України тощо³². Але незважаючи на певні вади, спричинені, на нашу думку, значною мірою обставинами створення книги, конкретними завданнями, які ставив перед собою дослідник, а також рівнем тогочасних знань, робота Г. Павлуцького стала помітною подією в українській історичній науці. В умовах Російської імперії вона започаткувала спеціальну серію видань, присвячених художній спадщині України, й наголосила на неповторності і самобутності національної архітектури, найяскравішим уособленням якої були дерев'яні церкви. Як слушно відзначив Ф. Ернст, ця книга стала настільною для всіх, хто вивчав українське мистецтво³³.

Окрім видання Г. Павлуцького, значний джерельний та історіографічний інтерес мають оприлюднені тексти звітів про оглядові поїздки членів комісії М. Біляшівського, В. Доманицького, М. Істоміна, І. Каманіна, О. Левицького, В. Щербини. Відносно стислі за обсягом (в середньому по 15–20 сторінок друкованого тексту), вони є повноцінними науковими публікаціями. Більшість із них містить цінні відомості щодо складу, кількості, «віку» ще існуючих на той час у низці місцевостей Наддніпрянської України архітектурних і образотворчих пам'яток (як визначних об'єктів високої історико-культурної і мистецької цінності, так і «рядових» сільських церков), їх стану збереження, будівельних, конструкційних, художніх особливостей та ін. Звіти висвітлюють й особисті зацікавлення авторів, рівень наукової обробки зібраного матеріалу, застосовані при цьому наукові методи і підходи. Зазначені публікації також дають уявлення про існуючі на той час критерії оцінювання історико-культурної спадщини, зокрема, архітектурно-мистецької, принципи класифікації об'єктів, розуміння дослідниками окремих питань збереження і вивчення пам'яток.

При певній різниці в авторських підходах до трактування зібраного матеріалу та ступеня його деталізації, всі звіти побудовані за єдиним принципом. Як правило, вони уміщують стислі огляди історичного розвитку певних територій та розташованих там населених пунктів, відомості про головні види зафіксованих пам'яток, серед яких — дерев'яні і муровані православні церкви, католицькі костели, синагоги, монастирські споруди, замки, фортеці, кам'яні надмогильні хрести на старих кладовищах, а також пов'язані з церковними спорудами іконостаси, старовинні зразки стінопису, іконопису, дерев'яного сакрального різьблення, круглої скульптури, і навіть розміщених в церковних інтер'єрах «картин» на релігійні сюжети. При описі архітектурних об'єктів, які подаються у тісному зв'язку з місцевими історичними подіями та особами, наводяться найяскравіші факти з їх історії, вказуються дати побудови і переробки

споруд, імена замовників, фундаторів, будівничих, стан збереження, іноді є коротка характеристика основних планувальних і конструктивних рис. У деяких звітах наявна систематизація архітектурного матеріалу по типах споруд, присутні спроби їх узагальнюючої характеристики³⁴. За висновками науковців, переважну більшість збережених на той час пам'яток зодчества склали церкви, в тому числі дерев'яні, серед яких домінували трибаневі споруди як найхарактерніші для української національної архітектури. За хронологічною ознакою серед обстежених об'єктів переважали будівлі, споруджені у XVII–XVIII ст. (збереглися лише поодинокі об'єкти, датовані XVI або початком XIX ст.).

При висвітленні пам'яток живопису автори звітів часто відмічали наявність у композиціях зображень конкретних історичних осіб — державних і церковних діячів, а також фундаторів чи ктиторів тих споруд, у яких знаходилися ці розписи чи ікони — як правило, представників козацької старшини. Окрім історичних відомостей про живописні зображення та стану збереження, іноді подано їх стисло іконографічну характеристику, зазначено культурні впливи (як правило, західні або уніатські), вказано найтиповіші сюжети — як для окремих регіонів, так і України в цілому, в яких знайшли відображення риси місцевого життя, побуту, особливості народного світогляду тощо. До найбільш розповсюджених в українській іконографії віднесено, зокрема, образ св. Варвари, «Страсті Христові», «Страшні суди», «Недремане око» та ін., наголошено на їх самобутніх національних рисах. В багатьох випадках зазначено історичну цінність пам'яток, іноді коротко охарактеризовано їх суто художні якості³⁵, що засвідчує якісно нові наукові підходи до оцінки мистецьких пам'яток порівняно з другою половиною XIX ст.

За висновками науковців, найбільше нерухомих пам'яток старовини було виявлено на Волині. Саме тут зафіксували й максимальну кількість найдавніших будівель, датованих XV–XVII ст., і найбільшу різноманітність у типах архітектурних споруд. Головні причини різниці у збереженості об'єктів культурної спадщини у різних регіонах України дослідники вбачали в особливостях історичного розвитку останніх. Так, наприклад, на Волині в минулому проживала значна кількість шляхетських родів, які постійно піклувалися про улаштування замків і палаців, а також заснування й утримання церков і монастирів — як католицьких, так і православних. До того ж у часи Хмельниччини і Руїни Волинь постраждала значно менше, ніж Київщина, на території якої науковці майже не виявили храмів, «старших» за другу половину XVIII ст.³⁶. В цілому у всіх оглянутих місцевостях співробітники Комісії констатували відносно малу кількість збережених дерев'яних церков, багато з яких було перебудовано і знищено, особливо в 1860–1870-х рр. внаслідок указів вищого

російського єпархіального керівництва про «очищення» релігійних споруд від всього уніатського і католицького. Наголошувалось, що з початку XIX ст. всі церкви будувалися в новому, «північно-російському» стилі за спеціально розробленими зразками, виданими Св. Синодом.

Хоча роботи Комісії по опису старожитностей України з цілої низки причин, в тому числі нестачі коштів, не були здійснені в повному обсязі, але сам факт їх проведення, а також отримані результати важко переоцінити. Фактично вперше на теренах Наддніпрянщини зусиллями одного з провідних наукових товариств були цілеспрямовано, за певним планом, виявлені, обстежені і зафіксовані у вигляді описів, малюнків, фотознімків численні історико-архітектурні споруди та пов'язані з ними мистецькі пам'ятки понад 200 населених пунктів п'яти губерній України, більшість з яких на сьогодні втрачена. Значну наукову і джерельну цінність мають опубліковані науковцями змістовні звіти, в яких на рівні тогочасної науки описано і систематизовано досить великий за обсягом фактичний матеріал, а також зроблені певні висновки і узагальнення.

Зібрані Комісією документальні матеріали, проведені наукові спостереження слугували основою для написання І. Каманіним, О. Левицьким, Г. Павлуцьким, А. Стороженком, В. Щербаківським та іншими членами ІТНЛ упродовж 1900-х — початку 1910-х рр. цілого ряду розвідок, статей та повідомлень, які оприлюднювались на засіданнях товариства, а також з трибуни Всеросійських археологічних з'їздів у Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1907). Цими працями було розпочато наукову розробку нових, а також поглиблено вивчення низки малодосліджених на той час проблем історії української культури XVI–XVIII ст. Так, студіювались питання практичної організації будівництва церков в Україні, генези і особливостей дерев'яного церковного зодчества та інших різновидів національного народного мистецтва (дерев'яного різьблення іконостасів, скульптурного оздоблення церковних інтер'єрів), самобутніх рис національного архітектурного стилю тощо³⁷.

Отже, діяльність Комісії по опису старожитностей України, утвореної при Історичному товаристві Нестора-літописця в Києві, фактично започаткувала колективні цілеспрямовані наукові опрацювання національної історико-культурної спадщини середньовіччя та ранньомодерного часу, сприяла розробленню їх методики. Дослідження товариства мали важливе значення для подальшого розвитку різних галузей вітчизняної історичної науки, зокрема, джерелознавства, пам'яткознавства, історії архітектури та мистецтва. Публікації членів ІТНЛ розширили проблемно-тематичний та хронологічний діапазон студіювань національного історико-культурного надбання, поглибили й збагатили його джерельну базу, а також сприяли створенню на цій основі перших узагальнюючих історичних студій, які в

умовах Російської імперії доводили самотність української художньої культури.

Ковпаненко Наталія (г. Київ)

Кандидат исторических наук, научный сотрудник Центра исследований историко-культурного наследия Украины Института истории Украины НАН Украины.

Исследования архитектурно-художественного наследия Украины в деятельности Исторического общества Нестора-летописца (1900-е гг.)

В статье на основе опубликованных и архивных источников исследуется деятельность Исторического общества Нестора-летописца по изучению национального архитектурно-художественного наследия. Освещена работа Комиссии по описанию древностей Украины, рассмотрены печатные работы ее членов.

Ключевые слова: архитектурно-художественное наследие, Историческое общество Нестора-летописца, Комиссия по описанию древностей Украины, Г. Павлуцкий.

Kovpanenko Natalia (Kyiv)

Research fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage of the institute of History of the NAS of Ukraine, Candidate of History.

Studies of architectural and art heritage in the activities of the Nestor-the-Chronicler History Society (1900th years)

Relying on published and archived documents, the paper describes the activities of the Nestor-the-Chronicler History Society in studying the national and artistic heritage. It covers the activities of the Commission on Attribution of Ukrainian Memorabilia and analyzes printed works of its members.

Keywords: architectural and artistic heritage, the Nestor-the-Chronicler History Society, the Commission for Attribution of Ukrainian Memorabilia, H. Pavlutsnyi.

¹ Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. Историческая записка о ее деятельности. — К., 1893. — С. 53–55, 58, 59.

² Ковпаненко Н.Г. Внесок наукових товариств України у дослідження вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини (друга половина XIX — початок XX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. — Вип. 33. — К., 2006. — С. 4–16.

³ Каманин И.М. Об описании памятников старины Юго-Западного края при материальной поддержке Императорского Московского археологического общества, произведенном в 1901 г. членами Исторического общества Нестора-летописца // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 17–30; Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. — Хмельницький, 1995. — 256 с.; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К., 1995. — 448 с.; Його ж: Нариси з історії українського пам'яткознавства. — К., 2002. — 204 с.; Григор'єва Т.Ф. Маловідомі джерела з історії міст і сіл України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 16. — К.; Донецьк, 2001. — С. 203–210; Гаврилук С.В. Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — поч. XX ст.). — Луцьк, 2002. — 532 с.

⁴ Цит. за: Колесник М.М. О. Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві // Київська старовина (далі — КС). — 2004. — № 2. — С. 157.

⁵ Там само.

⁶ Державний архів міста Києва. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 178. — Арк. 16; Устав Исторического Общества Нестора летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в Киеве // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ). — 1894. — Кн. 8. — С. 19.

⁷ Иконников В.С. Опыт русской историографии. — Т. 2. — Кн. 1. — К., 1908. — С. IX; Войцехівська І.Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії — К., 1999. — С. 75.

⁸ Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Києві // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 30.

⁹ Антонович В.Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре // ЧИОНЛ. — 1893. — Кн. 7. — С. 17–18; Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Там само. — 1892. — Кн. 6. — С. 105–122; Його ж: Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // Там само. — 1896. — Кн. 11. — С. 34–203; Лашкарев П.А. О древних киевских постройках // Там само. — 1879. — Кн. 1. — С. 266–267; Його ж: Об остатках церкви Мономаха в Переяславе // КС. — 1889. — Т. 24. — Январь. — С. 204–210; П. Л-в [П. Лебединцев]. О древностях Софийского храма в Киеве // ЧИОНЛ. — 1879. — Кн. 1. — С. 274–275; Його ж: «Росписной список» г. Киева 1700 г. // Там само. — Кн. 6. — 1892. — С. 31–82; Левицкий О.И. Луцкая старина // Там само. — 1891. — Кн. 5. — С. 54–90; Малышевский И.И. О церкви и иконе св. богородицы под названием «Пирогощи», упоминаемых в летописях и в «Слове о полку Игореве» // Там само. — С. 113–133 та ін.

¹⁰ Истомин М.П. К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры // ЧИОНЛ. — 1898. — Кн. 12. — С. 3–19; Його ж: Описание иконописи Киево-Печерской лавры // Там само. — С. 34–90 та ін.

¹¹ Лазаревский А.М. Старинные малороссийские портреты // КС. — 1882. — Т. 2. — Май. — С. 337–342.

¹² Истомин М.П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII ст. // ЧИОНЛ. — Кн. 9. — 1895. — С. 65–75.

¹³ Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 9. — С. 53–54.

¹⁴ Программа для собирания сведений о древностях (Список вопросов, ответы на которые желательно получить к XI-му Археологическому съезду в 1899 г. в Киеве) // ЧИОНЛ. — 1898. — Кн. 12. — С. 146–155.

¹⁵ Институт рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. VIII. — № 3114. — Арк. 1; Сведения о заседаниях общества // ЧИОНЛ. — 1899. — Кн. 13. — С. 169.

¹⁶ ЧИОНЛ. — 1900. — Кн. 14. — С. 27; Там само. — 1904. — Т. 18. — Вып. 3–4. — С. 88; КС. — 1901. — Т. 72. — Февраль. — С. 124.

¹⁷ Сведения о заседаниях общества // ЧИОНЛ. — 1900. — Кн. 14. — Вып. 1. — С. 36–38.

¹⁸ Заседания обществ // КС. — 1900. — Т. 69. — Июнь. — С. 192–194.

¹⁹ Там само. — С. 194.

²⁰ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — № 3114. — Арк. 1; Заседание обществ // КС. — 1900. — Т. 70. — Июль–август. — С. 63–64; Беляшевский Н.Ф. Собрание сведений о памятниках украинской старины // КС. — 1900. — Т. 70. — Сентябрь. — С. 136–139; Экскурсия О.А. Фогинского по Волынской губернии для описания памятников старины // КС. — 1900. — Т. 71. — Декабрь. — С. 196–206; Экскурсия о. Е. Сецинского для описания памятников старины Подольской губернии // КС. — 1901. — Т. 72. — Январь. — С. 59–64.

- ²¹ КС. — 1901. — Т. 72. — Февраль. — С. 126.
- ²² Беляшевский Н.Ф. Вказ. праця. — С. 136.
- ²³ КС. — 1901. — Т. 75. — Декабрь. — С. 199.
- ²⁴ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — № 3114. — Арк. 3.
- ²⁵ Там само. — Арк. 4.
- ²⁶ Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 1–2. — С. 50.
- ²⁷ Истомин М.П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // ЧИОНЛ. — 1903. — Кн. 17. — Вып. 1. — С. 16–33; Левицкий О.И. Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в м. Богачке и Шишаках Миргородского уезда // Там само. — Вып. 3. — С. 15–43; Щербаковский В.М. Результаты археологической экскурсии в Сквирский и Радомысльский уезды (Киевской губернии) летом 1903 г. // Там само. — 1904. — Кн. 18. — Вып. 1. — С. 27–35.
- ²⁸ Павлуцкий Г.Г. Деревянные и каменные храмы // Древности Украины: Издание Императорского Московского археологического общества. — Вып. 1. — К., 1905.
- ²⁹ ЧИОНЛ. — 1906. — Кн. 19. — Вып. 2. — С. 39.
- ³⁰ Павлуцкий Г.Г. Вказ. праця. — С. 18.
- ³¹ Центральний державний історичний архів у м. Києві. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 68.
- ³² ІР НБУВ. — Ф. X. — № 17859–17861. — Арк. 5.
- ³³ Эрнст Ф. Ушедшие: Григорий Григорьевич Павлуцкий // Среди коллекционеров: Ежемесячник искусства и художественной старины. — К., 1924. — № 5–6. — С. 58.
- ³⁴ Каманин И.М. Результаты археологической экскурсии в Таращанский и Чигиринский уезды летом 1901 г. // ЧИОНЛ. — 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — С. 51–66; Щербина В.И. Отчет об археологической экскурсии в Бердичевский, Васильковский и Уманский уезды летом 1901 г. // Там само. — С. 67–82; Щербаковский В.М. Вказ. праця.
- ³⁵ Левицкий О.И. Вказ. праця; Каманин И.М. Вказ. праця — С. 65; Истомин М.П. Вказ. праця. — С. 20, 24, 26; Доманицкий В.Н. Вказ. праця. — С. 94; Щербина В.И. Вказ. праця. — С. 72.
- ³⁶ Экскурсия О.А. Фотинского... — С. 197.
- ³⁷ Каманин И.М. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII в. // ЧИОНЛ. — 1904. — Кн. 18. — Вып. 1. — С. 26–27; Левицкий О.И. Новый храм в старом украинском стиле // КС. — 1906. — Т. 94. — Ноябрь–декабрь. — С. 598–610; Павлуцкий Г.Г. Деревянная церковная архитектура в Юго-Западном крае в XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ. — 1904. — Кн. 18. — Вып. 1. — С. 21–23; Його ж: О влиянии деревянного церковного зодчества на архитектурные формы каменных храмов в Киеве 17 и 18 вв. // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. — Т. II. — М., 1908. — С. 220–221; Його ж: О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. — Т. II. — М., 1910. — С. 47–58; Його ж: Стиль барокко на Украине: деревянное церковное зодчество // ЧИОНЛ. — 1910. — Кн. 22. — Вып. 3. — С. 89; Стороженко А.В. О существовании в Киеве латинских храмов // Там само. — 1906. — Кн. 19. — Вып. II. — С. 16–19; Щербаковский В.М. К вопросу о деревянной архитектуре малороссийских церквей Киевской губернии XVIII в. // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. — Т. II. — М., 1908. — С. 196; Його ж: Орнаменты на иконостасах и иконах церквей Киевской губернии // Там само. — С. 197 та ін.